

SAHİBƏ SƏDNİK qızı PAŞAYEVA
AMEA-nın Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi

**“MANAS” DASTANINDA QADIN QƏHRƏMANLARIN
MİFİK ANA SEMANTİKASI**

Tarixin səhifələrində iz qoymuş qırğız xalqının da qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngin olan “Manas” dastanı türk xalqlarının “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz xan”, “Ərgənəkön”, “Köç”, “Alpamış”, “Maaday Qara” “Manas”, “Koblandı Batır”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanları sırasında özünə mühüm yer tutmuşdur. Bu folklor nümunəsi yaddaşlara həkk olunmuş, el şənliklərində böyük şövqlə ifa edilərək tarixin ən qədim salnamələri kimi nəsil-dən-nəslə keçmişdir.

Hər bir xalqın folklorunda dastan ən vacib janr sayılır. Folklorun mayasında mif durur. “Folklor miflərin əsasında qurulmuşdur. Mifologiya ilə folklorun arasında əsas fərq ondadır ki, mif dünya və predmetlər haqqında müqəddəs sayılan biliklərin, folklor isə həmin inam və düşüncənin bədii-estetik ifadəsidir. Arxaik miflərin kökü tarixin çox dərin qatlarında yerləşir. Onlar zaman keçdikcə yenilənmiş və tamamilə başqa obrazlarda bir çox folklor nümunələrində üzə çıxmışlar” [5, s. 157].

Bir qayda olaraq, xalqın öz tarixi keçmişinə və bu keçmişdə baş vermiş qəhrəmanlıq hadisələrinə baxışı həmin epik mənbələrdə əks olunur. “Manas” qırğız xalqının hamı tərəfindən tanınmış nadir incisi, şah əsəridir. “Məlumdur ki, hər bir xalqın vətəninin taleyini düşünən, azadlığı və gələcək xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparan epos qəhrəmanları olur. Bu qəhrəmanların bəşəri arzuları zamana görə dəyişir, bir-birindən fərqli bənzərsiz şəkildə eposlarda öz bədii əksini tapır. Məsələn, şumerlərin “Bilqamış” dastanının qəhrəmanı Bilqamışın arzusu elə bir ot axtarıb tapmaqdır ki, onun xalqı həmişə cavan qalsın, əbədi həyat sürsün, ölümsüz yaşasın” [2, s. 13].

Türk xalqlarının özünəməxsus zəngin mifologiyaları, həmin mifologiya əsasında formalaşmış mükəmməl dini dünyagörüşləri olmuşdur. “Manas” dastanında qırğız xalqının həyatında tayfa-qəbilə məişət tərzı və yaşayış ənənələri güclü olduğu üçün onların hərbi işində də tayfa-qəbilə mənsubiyyətindən irəli gələn ənənələr öz qüvvələrini saxlamaqda davam etmişdir. Döyüşlərdə tətbiq edilən hərbi strategiya, istifadə edilən silah növləri (qılınc, ox, süngü, cida, gürz, qalxan və s.), geyimlər (zirehli örtük, papaq və s.) bu xalqın hərbi mədəniyyətinin qədim və zəngin tarixindən xəbər verir. “Türk döyüş sənəti hələ qədim türklər Ön Asiyada olarkən mövcud olmuşdur... Savaş mədəniyyəti bu etnosun həyat tərzinə daha qədimdən süzülüb gəlmiş, sadəcə bozqır çöllərində məcburiyyətdən bu savaş mədəniyyəti daha çox inkişaf dövrünü yaşamışdır. Orhun abidəsindəki Bilgə Tonyukukun yazısı, bu məcburiyyəti təsdiq edir: “Çuğay Kuzda, Qara qumda, məskən salmışdıq. Maral yeyərək, dövşan yeyərək otururduq. Xalqın boğazı tox idi. Ətrafdakı düşmənlərimiz yırtıcı quş tək, biz isə ov kimi idik” [6].

Fiziki gücə hesablanmış texniki fənlər, təkbətək döyüş bəhadırların bir-birinə özünü və soyunu təqdim etməsi və savaş tanrısının şərəfinə dua oxuması ilə başlayırdı. Bu cəhətdən, türk hərbi tarixi mifik kultlarla sıx şəkildə bağlıdır. Həmin bağlılıq “Manas” dastanında hərbi mövzusunun mifoloji semantikasında öz əksini tapmışdır.

Bu mövzu dastandakı qadın obrazlarından da yan keçməmişdir. Çöl həyatı, köçərlik türk qadınlarını həyatın bərkindən-boşundan, ölüm-qalım labirintlərindən keçirərək işğalçı basqınlarına qarşı kişilərlə çiyin-çiyinə dayanmaq məcburiyyətinə çatdırmışdır. Türk qəhrəmanlığı və dözümlü boz çöllərdə, qanlı döyüşlərdə qazanmışdır. Onlar ailələrinin bəzəyi olmaqla yanaşı, öz ağıllı məsləhətləri ilə yeri gələndə ərlərinə yardımçı olmuşlar.

Qırğız araşdırmaçı alimi T. Xocaxanova yazır ki, “türk mədəniyyət məkanında qadın hər zaman xüsusi və əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Həm İslamdan qabaq, həm də İslamdan sonrakı dövrlərə aid mətnlər və məlumatlar bunu açıq şəkildə göstərir... Qadın xüsusilə köçəri həyat tərzində ideal kişi tipinə yaxın özəlliklərə və sosial-mədəni həyatda fəal rola sahib olmuşdur” [4, s. 776].

"Manas" dastanının obrazlar sisteminin özünəməxsusluğu ondadır ki, burada müxtəlif tipli qadın obrazları yaradılmışdır. Dastanın əsas qəhrəmanı olan Manası, onun oğlu Semeteyi və nəvəsi Seyteki bütün həyatı boyu arxaik ana ilahələri müşayiət edir. Onların rəngarəng mifoloji mahiyyəti, əsasən matriarxal əcdad tanrıçalarına qayıdan qədim büt-pərəst-şaman, İslamaqədərki inanc və düşüncələri özündə əks etdirir. Məsələn, əsərdə Umay-Ana Çıyrdıya kömək olur, ondan köməyini, şəfqətini əsirgəmir: “Aulda Çıyrdının bağirtısı yeddi gün səkkiz gecə kəsilmədi. “Şəfqətli quş, Umay Ana, quş ana, şəfqətini əsirgəmə, kömək et” - deyə qadın şamanlar, baxşılar sıçrayıb davul çalıb Umay Ananı yardıma çağırıdılar. Atəş Anaya sığınıb ocaq qaladırlar, südü yağa qarışdırdılar, ardıc ağacı yandırdılar” [1, s. 21]. Umay-Ana qədim türk mifologiyasında ev, heyvandarlıq, yaxşılıq Tanrıçasıdır. Omay (Imay, Ubay, Humay) Xanım olaraq da bilinir. O, Ana Tanrı və Həyat Tanrıçasıdır və doğulacaq uşaqları təyin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qırğızlar da qədim türk mifologiyasında ev, heyvandarlıq tanrıçası olan Umay Anaya inanırdılar. Yaxşılıq Tanrıçası olan Umay Ana Tanrı və Həyat Tanrıçasıdır. O, yaxşılıqlar edər. Doğulacaq uşaqları təyin edər. Uşağı olmayanlar ona qurban nəzir deyirlər. Səmada yaşayır. Bəzən yer üzünə enir. Hamilə qadınları və yeni doğulmuş heyvanları qoruyar. Üç buynuzu vardır. Ağ geyimlidir. Yerə qədər uzanan ağ, gümüşü saçları vardır. Görünüşü yaşlı deyil, orta yaşlıdır. Quş qılığına girə bilir və qanadlıdır. Həyat ağacının sahibidir. Uşaqları qoruyar. Yer üzünə bərəkət paylayar. Ətrafına işıq saçır.

Prof. M.Seyidovun sözlərinə görə, hətta bəzi abidələr göstərir ki, türk xalqları ağacı doğum və uşaqların hamisi olan ilahə ilə birgə təsəvvür etmişlər. Bu mifoloji baxımdan təbii haldır. Dünya ağacı bütün dünyanın eləcə də yaradıcısı, hamisi sayılmışdır. Belə inam hökm sürürdüsə, deməli, uşaqları himayə edən ilahə, yəni Umay təbii olaraq ağacla qoşa yad edilməli idi: “Məşhur türkoloq Radlovun türk xalqlarından topladığı ağız ədəbiyyatı materialları ona belə bir fikir yürütməyə imkan vermişdir ki, türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatında ilahə Umayla ağac həmişə qoşa xatırlanmışdır və bu hal XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Alimin Sibir və Altay türklərindən topladığı materiallarda deyilir: Biz ilkin atamız Ülgəndən törədiyimiz zaman bu iki çayın ağacı da Umay ilə bərabər göydən enmişdir” [3, s. 38].

Uzun müddət övlad sahib ola bilməyən Cakıb yuxuda Anka quşunu görür. Bu quş qoruyucu ana obrazı kimi qəbul olunur. Türk mifologiyasında Anka Quşuna Tuğrul və ya Doğrul da deyilir. O, fəvqəltəbii xüsusiyyətləri olan qırmızı rəngli nəhəng quşdur. Ölümsüzlüyü və yenidən dirilişi ilə xatırlanır. Hər gün yenidən doğulur. Anka quşu igidləri qanadlarının altına alıb kömək edir, nə istəsə edəcəyini söyləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dünya xalqlarının mifologiyalarında o, Simurq, Zümrüd, Feniks kimi adlarla da tanınır.

Cakıb bu tale quşunu yuxusunda görür və başa düşür ki, Tanrıdan olan istəyi həyata keçəcək: “- Ay xanım, daha qəm yemə. Bu vaxtacan ömrümüzü həsrət içində keçirtdik. Yaxşı bir yuxu görmüşəm. Anka quşu kimi heybətli bir quşu tutmuşdum. Yer üzündəki heyvanlar bu quşun heybətindən qorxurdular. Ona uzun ipək ip bağladım. Bu taleyə işarədir. Tanrım yol açsın (lütf etsin) bizə - deyib Cakıb tündüyə baxaraq Tanrıya üz tutdu” [1, s. 15]. Elə Çıyrdı da bənzər yuxu gördüyünü bildirir. Onun yuxuda yediyi almanın içindən çıxan əjdaha işıq salaraq ata dönür. Alma övlad, at arzu, murad mənasındadırsa, mifik varlıq olan əjdahanın Ulu Tanrı nurunun köməyi ilə tamamilə başqa bir varlığa dönməsi bəladan, çətinlikdən çıxılmasını bildirir.

Manasın doğuluşu zamanı anası Çıyrdının cəkdiyi dəhşətli ağrılar dünyaya qeyri-adi uşağın-bahadırın gələcəyindən xəbər verir: “Aulda Çıyrdının bağirtısı yeddi gün səkkiz gecə kəsilmədi. “Şəfqətli quş, Umay Ana, quş ana, şəfqətini əsirgəmə, kömək et” - deyə qadın şamanlar, baxşılar sıçrayıb davul çalıb Umay Ananı yardıma çağırıdılar. Atəş Anaya sığınıb ocaq qaladırlar, südü yağa qarışdırdılar, ardıc ağacı yandırdılar” [1, s. 22]. Doğuş zamanı Umay Ana görünür. O, öz nuru ilə aləmi işıqlandırır və sanki qırğız xalqının xoşbəxt gələcəyindən xəbər verir: “Belə şey görünməmişdi. İnsanlar sevinərək göyə baxdılar, ətraf aləm səssiz və sakit idi, qanadlı quşlar uçmur, axan çaylar axmırdı. Auldakı itlər hümmür, otların başı sallanmırdı. Bu bir xoş xəbər nişanəsi idi... Altayı silkələdi “məə” deyib ağlayan çağanın səsi, sanki qara yer yarıldı,

aləmi titrədən bir göy gurultusu eşidildi. Ağ otağa ağ işıq düşdü. Göyqurşağı kimi əylən parlaq bir işıq topası isə Cakıbn aulunun üstünü örtüdü" [1, s. 22]. Bu, Umay Ananın hər şeyi bilən, insanı, onun taleyini, doğumunu qorumağı öz üzərinə götürən müqəddəs bir varlıq olduğunu bildirir: "Ovcunda qan doğulan uşağın on beş yaşındakı uşaq qədər ağırlığı vardı. Çırpıntıları otuz yaşlı insanın gücündən xəbər verirdi. Uşağın ağzına yemək verildəndə üç tuluq yağı bir dəfəyə yedi..." [1, s. 22].

Dastanda qırğız xalqının düşüncə tərzində mühüm yer tutan ana tanrıçaları ilə yanaşı, öz sözünü deyə bilən, cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan Çıyırkı, Kanıkey, Qarabörk, Akılay, Saykal kimi güclü qadın obrazları vardır. "Manas" dastanında mərdlik, igidlik dərslərini təkcə oğlanlar deyil, qızlar da keçirlər. Buradakı qadın qəhrəmanlar da at minməyi, ox atmağı, qılınc qırışmağı, güləşməyi bacarır, lazım gəldikdə döyüşə də girərək mərdliklə vuruşaraq düşmənlə qalib gəlirlər. Kanıkey Manasın ömür-gün yoldaşdır. Bütün hadisələr bu qadının gözü qabağında cərəyan edir. Əgər Manas xalqın yaratdığı ideal ər, igid obrazdırsa, Kanıkey də ideal qadın surətidir. Məhz bu obraza münasibətdə Manas dövrünün qadına münasibəti aydınlaşır.

Dastanda Manas Qarabörk və Akılay adlı qızlarla döyüşməli olur. Qarabörk kalmık sərkərdəsi Kayıp-danqanın qızıdır. Eposun "Manas və Koşoyun düşmənlərlə bircə döyüşü" boyunda hər iki sərkərdə öz qoşun qüvvələrini birləşdirərək kalmıqların Danqu şəhərini ələ keçirirlər. Manas döyüş zamanı əsir aldığı Kayıp-danqanın qızı Qarabörklə təkbətək vuruşur: "Kayıp-danqanın qızı Qarabörk qırx qız ilə xalq arasında qalib düşmənləri ilə vuruşdu, çox igidləri atından saldı. Qarabörk Bakayı da yaralamışdı. Manas nişançı qızın igidliyini görüb onu diri tutdurub hüsuruna gətirdi. Xan qızının gözəlliyini görəndə onu öldürməyərək belə bir gözəllə evlənmək istədi. Qız atasının öldüyünü öyrəndikdən sonra: "Manasa ərə getmək yox, atamın intiqamını almaq istəyirəm", – deyərək israr etdi. "Qız nazı ilə sevilər" – deyən Manas Qarabörkün bu qarşıdurmasından, qəhrəmanlığından məmnun oldu" [1, s. 22].

Dastanın digər qüvvətli cəngavər qadın obrazlarından biri də Saykaldır. "Xan Manasın zəfərləri" boyunda kalmık xanı Temir xanın ən kiçik oğlu Teyiş xanın təşkil etdiyi bir məclisdə Saykal qarşımıza çıxır. O, dastanda yalnız bir boyda görünərsə də, qoçaqlığı, yenilməzliyi, döyüş məharəti və at minmə bacarığı ilə yadda qalır. Saykal sanki amazon qadınların bir nümayəndəsidir. Onun Manasla qarşılaşması amazon qadınların döyüşlərini xatırladır. Yarış meydanında qarşılaşma döyüş kimi çox gərgin keçir. Manas yaralanmağına baxmayaraq, döyüşü davam etdirmək qərarına gəlir. Saykal həmlələrə davam gətirə bilməyərək öz adamlarının yanına qaçsa da, Manas onun meydana çıxmasını və döyüşü axıradək davam etdirməsini tələb edir. Yalnız Saykalın atını Ər Manasa bağışladıqdan sonra o, sakitləşir. Saykalın atını Manas Qaraca bəyə bağışlayır. Bu qarşılaşmadan aydın olur ki, orta əsrlərdə döyüşün qaydalarına əsasən basılan düşmən aman istəyərdisə onu öldürməz, "İgid basdığını kəsməz!" deyərdilər. Məğlubiyyətin əvəzini at və qadınların bağışlanması ilə çıxardılar. At və qadın şərəf və ləyaqət rəmzi hesab olunduğuna görə onları verməklə qarşı tərəf özünün məğlub edilmiş olduğunu bildirirdi. Manasın Qarabörk və Akılayla evlənməsi, Saykalın atına yiyələnməsi müharibə qanunlarından irəli gələn qənimət anlayışı ilə bağlıdır.

Saykalın ölümü də sirlidir. Öz azadlığı üçün Saykal axirət həyatında Manasa həyat yoldaşı olacağını vəd etmişdir. O, verdiyi sözə əməl edir. Manasın ölümündən sonra bu acıya, itkiyə dözməyib fəryad edir və Manas basdırılan gün dünyadan köç edib gedir. Lakin cəsəd yoxa çıxır. Sanki ruhu ilə birlikdə cəsədi də sevimli Manasını tək qoymur: "Xan Manasın dəyərlı yarı olan qara geyinmiş Saykal bəyaz üzündən qan çıxarıb, yığılmış hörüklərini dağıdıb, üzünün qanına qarışan gözünün yaşını atının cilovundan sızdırıb, qırx çorosunu arxasına alıb ağı deyər-deyər öz obasına yetişdi... O gün Saykal gecəni səhərə çıxmıdan bu dünyadan köç etmişdi. Saykalın cəsədi evində tapılmadı. Bəsirətli övliyalar "Tanrının sevimli qulu Saykal xalqla vidalaşdıqdan sonra əziz dostu Manasın yanına getmişdir"- dedilər" [1, s. 22]. Mifologiyada ilk ata arxetipi olduğu kimi, ilk ana arxetipi də var. "Manas" dastanında da Umay Ana ilk ana arxetipinin daşıyıcısıdır, Çıyırkı və Kanıkey bu tipin davamçılarıdır. Manas öz igidlərinə atalıq etdiyi kimi, onlar da igidlərə analıq etməklə mifik ana arxetipini təcəssüm etdirirlər. Burada qadınlar kişi gücünü tarazlaşdıran yaradıcı başlanğıc və mifik ana kimi cəhətləri ilə əlamətdardırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Manas dastanı / Nəsr variantının qurucusu: K.Yusupov, tərcümə edəni A.Cəmil. Bakı: Nurlan, 2009, 290 s.
2. Pirsultanlı S. Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar / C. I. Gəncə: "Pirsultan nəşriyyatı", 2002, 203 s.
3. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları Bakı: Yazıçı, 1983, 324 s.
4. Hocahanova, T.Türkmen Göroğlu Destanında Kadın Alplar // VI Uluslararası Köroğlu Sempozyumu (10-12 Ekim 2016 Bolu). İstanbul,2016. s. 775-781

5. Пашаева С. Военная тема и четыре стихии (первоосновы) в эпосах «Короглу» и «Манас» // Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби: Филология сериясы. – 2020. – №4. – с. 157-163
6. Alpaqut Turan. Döyüş Sənəti / – www.alpagut.az.

Sahibə Sədnik qızı Paşayeva

“Manas” dastanında qadın qəhrəmanların mifik ana semantikasi

Xülasə

Məqalədə “Manas” dastanında qadın qəhrəmanların yaranmış vəziyyətlərdə və baş verən bütün hallarda qadınlarla sıx bağlı olan mifik ana semantikasi araşdırılır. “Manas” dastanının özünəməxsusluğu ondadır ki, burada bütün süjet boyu müxtəlif tipoloji qadın obrazları təqdim edilmişdir. Dastanın qadın obrazları mifik dünyagörüşün ən qədim növləri ilə - bütperəst-şaman, İslamaqədərki ana tanrıçaların təsvirləri ilə başlayır və qırğız cəmiyyətinin həyatında mühüm yer tutan qadınların təqdimatına qədər davam edir.

Açar sözlər: “Manas” dastanı, mif, qadın obrazları, bütperəst-şaman inancları, matriarxal əcdad tanrıçaları

Сахиба Седник кызы Пашаева

Мифическая материнская семантика женских героев в эпосе “Манас”

Резюме

В статье исследуется мифическо-материнская семантика женщин-героев эпоса «Манас», которые тесно связаны с женщинами во всех ситуациях. Уникальность образной системы эпоса «Манас» заключается в том, что в ней представлены разнообразные в типологическом отношении женские образы, которые встречаются на протяжении всего сюжета. Обзор женских образов эпоса мы начинаем с самых древних типов сложившейся образной системы – с образов богинь-матерей, Их яркая мифологическая сущность свидетельствует о древних языческо-шаманских, до мусульманских верований и представлений к матриархальным богиням-прародительницам.

Ключевые слова: Эпос «Манас», миф, женские образы, языческо- шаманские верования, матриархальные богини-прародительницы

Sahiba Sednik gizi Pashayeva

Mythical maternal semantics of female heroes in the epos “Manas”

Sammary

In the article the mythical maternal semantics of the female heroes of the epos “Manas”, those are closely related to women in situations that arise and in all cases that occur are investigated. The uniqueness of the image system of the epos “Manas” is that different typologically female images are presented along the plot. The female characters of the epos begin with the most ancient types of mythical worldview - idolatrous-shaman, the description of pre-Islamic mother goddesses and it continues until the introduction of women who occupy an important place in the life of the Kyrgyz society.

Keywords: epos “Manas”, myths, female characters, idolatrous-shaman beliefs, matriarchal ancestral goddesses